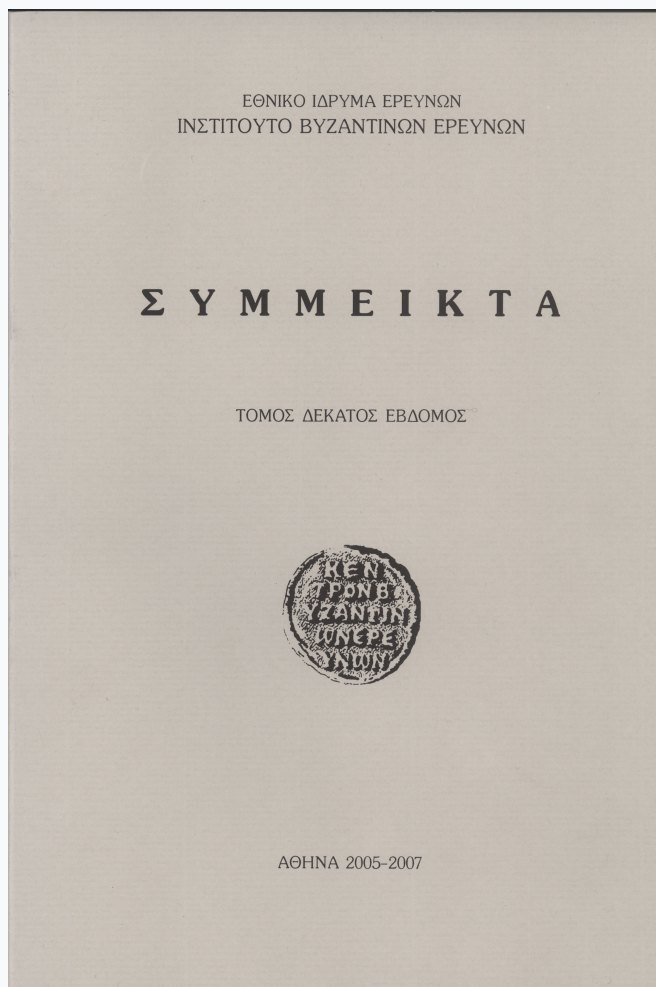

Byzantina Symmeikta

Vol 17 (2005)

SYMMEIKTA 17

Γλυπτά των «Σκοτεινών» Χρόνων στη νέα μόνιμη έκθεση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου

Νικολέττα ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΚΥΛΟΓΙΑΝΝΗ

doi: [10.12681/byzsym.917](https://doi.org/10.12681/byzsym.917)

Copyright © 2014, Νικολέττα ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΚΥΛΟΓΙΑΝΝΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΚΥΛΟΓΙΑΝΝΗ Ν. (2008). Γλυπτά των «Σκοτεινών» Χρόνων στη νέα μόνιμη έκθεση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου. *Byzantina Symmeikta*, 17, 23–48. <https://doi.org/10.12681/byzsym.917>

ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΚΥΛΟΓΙΑΝΝΗ

ΓΛΥΠΤΑ ΤΩΝ «ΣΚΟΤΕΙΝΩΝ» ΧΡΟΝΩΝ
ΣΤΗ ΝΕΑ ΜΟΝΙΜΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ*

Στη μελέτη αυτή παρουσιάζονται αρχιτεκτονικά γλυπτά μέλη, λείψανα μαρμάρινου διακόσμου από ναούς κυρίως της Αθήνας, που εκτίθενται στη νέα μόνιμη έκθεση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου και έχουν ενταχθεί στην υποενότητα που τιτλοφορείται «Κρίσιμη καμπή—Ο απόηχος της κρίσης στην τέχνη»¹ (εικ. 1), τμήμα της μεγάλης ενότητας «Ο Κόσμος του Βυζαντίου». Τα γλυπτά αυτά αποτελούν μέρος μόνο μιας ευρύτερης ομάδας αδημοσίευτων γλυπτών στη συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου, που με βάση το ανεπαρκές συγκριτικό υλικό καθώς και τα θεματολογικά, τεχνολογικά και τεχνικά χαρακτηριστικά τους μπορούν χρονολογικά να ενταχθούν στην κρίσιμη μεταβατική περίοδο, των λεγόμενων «σκοτεινών χρόνων» (7ος-αρχές 9ου αιώνα μ.Χ.). Τα γλυπτά που ανάγονται στη περίοδο αυτή και αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα της βαθμιαίας μετάβασης από τη μεταϊουστινιάνειο γλυπτική στη μεσοβυζαντινή, αν και δεν χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη καλαισθησία και τεχνική αρτιότητα, παρουσιάζουν ιστορικό και αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Θεωρούνται πολύ σημαντικά λόγω της σπανιότητάς τους και της ιδιόζουσας τεχνοτροπίας τους και αντικατο-

---

* Η εργασία παραδόθηκε προς εκτύπωση τον Απρίλιο του 2006.

1. Τα συγκεκριμένα γλυπτά όπως και αυτά του ύστερου 9ου αιώνα (έργα ανάλογα με εκείνα που σώζονται από τους ναούς του αγίου Γρηγορίου Θεολόγου (872) και της Κοίμησης της Παναγίας της Σκριπούς (873/874) στη Βοιωτία) επιλέχθηκαν, ομαδοποιήθηκαν θεματολογικά, χρονολογικά και τεχνολογικά και προτάθηκαν για τη νέα μόνιμη έκθεση από την υπογράφουσα, επιμελήτρια της συλλογής γλυπτών και ψηφιδωτών του Βυζαντινού Μουσείου, διότι θεωρήθηκαν ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικά για την εξέλιξη της γλυπτικής τέχνης στον ελλαδικό χώρο από τον 7ο έως και τον 9ο αιώνα. Βλ. Ευγενία ΧΑΛΚΙΑ (επιστ. επιμ.), *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Βυζαντινές Συλλογές. Η μόνιμη Έκθεση*, Αθήνα 2007, 119-125 (Νικολέττα ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΚΥΛΟΓΙΑΝΝΗ). Επίσης, από την υπογράφουσα επιλέχθηκαν, ομαδοποιήθηκαν και προτάθηκαν προς έκθεση όλα τα γλυπτά και ψηφιδωτά που εντάχθηκαν στις δύο μεγάλες ενότητες της νέας μόνιμης έκθεσης του Μουσείου με τίτλο: «Από τον αρχαίο κόσμο στον Βυζαντινό» και «Ο Κόσμος του Βυζαντίου».

πρίζουν την κρίση που έπληξε το Βυζάντιο κατά την περίοδο αυτή, εξαιτίας των εκθρικών επιδρομών, της εικονομαχίας αλλά και των ποικίλων καταστρεπτικών φυσικών φαινομένων. Παράλληλα αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες για την εξέλιξη της γλυπτικής τέχνης, στο πλαίσιο των γενικότερων ζυμώσεων της ταραγμένης αυτής εποχής, κατά την οποία ολοκληρώνεται η μετάβαση από τον Αρχαίο στο Μεσαιωνικό Κόσμο².

Οι δύσκολες ιστορικές και οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν την περίοδο αυτή στη βυζαντινή αυτοκρατορία είχαν επιπτώσεις στον κοινωνικό βίο, καθώς οδήγησαν σε πτώση της νομισματικής κυκλοφορίας, ύφεση της οικοδομικής δραστηριότητας, ιδίως στις επαρχιακές περιοχές, καθώς και σε ποσοτική και ποιοτική έκπτωση της καλλιτεχνικής έκφρασης. Άμεσες ήταν οι επιπτώσεις στις αρχιτεκτονικές μορφές, στον διάκοσμο των ναών και στη δυνατότητα άσκησης της γλυπτικής τέχνης. Οι ναοί, μικρότεροι και πενιχρά διακοσμημένοι σε σχέση με τις βασιλικές των παλαιοχριστιανικών χρόνων, διακρίνονται για τη βαριά κατασκευή τους, την ευτελή εξωτερική τοιχοποιία, τον ελλιπή κεραμοπλαστικό και γλυπτό διάκοσμο. Τα χαρακτηριστικά αυτά οφείλονται στη γενικότερη ανασφάλεια που επικρατεί, στη συρρίκνωση των πόλεων, στην υποβάθμιση της δομικής τεχνολογίας και τις περιορισμένες γνώσεις των τεχνιτών³. Τα περισσότερα από τα μνημεία της κρίσιμης μεταβατικής περιόδου έχουν καταστραφεί και από τον γλυπτό διάκοσμό τους σώζονται ελάχιστα δείγματα, σπoλία, που μαρτυρούν την καλλιτεχνική έκπτωση των επαρχιακών εργαστηρίων και τη βαθμιαία

2. Τα υπόλοιπα αδημοσίευτα γλυπτά της συλλογής του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, που πιστεύουμε ότι χρονολογούνται στην ίδια αυτή περίοδο των «σκοτεινών χρόνων», θα αποτελέσουν επίσης το αντικείμενο επόμενης δημοσίευσης. Αρκετά από αυτά έχουν ήδη ομαδοποιηθεί και ενταχθεί από την υπογράφουσα στην αρχαιολογική πρόταση που έχει συντάξει και καταθέσει στη Διεύθυνση του Βυζαντινού Μουσείου, προκειμένου τα γλυπτά αυτά να εκθεθούν στην γλυπτοθήκη, που θα δημιουργηθεί στον περιβάλλοντα χώρο του Μουσείου. Για τη γλυπτική των σκοτεινών χρόνων βλ. τις σχετικές ανακοινώσεις στο διεθνές συνέδριο «Η βυζαντινή γλυπτική, 7ος-12ος αιώνας», που οργανώθηκε στην Αθήνα τον Σεπτέμβριο 2000 από τη 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή στην Αθήνα (υπό έκδοση). Για τα αρχαιολογικά ευρήματα των «σκοτεινών» χρόνων στην Πελοπόννησο, βλ. Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ - Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ - Βούλα ΚΟΝΤΗ - Αγγελική ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Συμβολή στην έρμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους «σκοτεινούς αιώνες», *Οι Σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ διεθνή συμπόσια 9], Αθήνα 2001, 189-229.

3. Για την αρχιτεκτονική των ναών των σκοτεινών χρόνων βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις στην λεγομένη βασιλική του Ἁγίου Νίκωνος, *Πρακτικά τοῦ Α΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, (Σπάρτη, 7-14 Σεπτεμβρίου 1975)*, τ. Β΄, Ἀρχαιοτῆς καὶ Βυζάντιον, Αθήνα 1976-1978, 273-282· Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1992², σποραδικά. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα*, Αθήνα 2001, 47-64. Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Βυζαντινὴ Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1987, 11-16.

αλλαγή της τέχνης ως προς τη θεματολογία και ως προς την τεχνοτροπία. Γεωμετρικά και φυτικά κοσμήματα, πηνά και ζώα, και κυρίως ο σταυρός, το σύμβολο του Χριστιανισμού, αποτελούν τις διακοσμητικές επιλογές της εποχής και χαρακτηρίζονται στην απόδοσή τους από σχηματοποίηση, σχεδιαστική απλούστευση, ασυμμετρία και έντονο εκφυλισμό. Το καλλιτεχνικό ύφος τους μαρτυρεί αδιαφορία απέναντι στην τεχνική παράδοση και το αισθητικό αποτέλεσμα. Το λεπτό και καλαίσθητο σχέδιο εγκαταλείπεται, επικρατεί αφαιρετική τάση και απομάκρυνση από τα φυσικά πρότυπα. Το ανάγλυφο κάνει την πλαστικότητα του, επικρατεί το χαλαρό και αδέξιο πλάσιμο, η έντονη φωτοσκίαση στην απόδοση του διακόσμου, που επιτυγχάνεται με οξείες γλυφές και βαθιές εγχαραξείς. Τα τεχνοτροπικά και τεχνικά αυτά χαρακτηριστικά διαφοροποιούν τη γλυπτική των σκοτεινών χρόνων από την παλαιοχριστιανική και τη μεσοβυζαντινή παραγωγή.

Κατά την περίοδο αυτή, οι περισσότερες πόλεις συρρικνώνονται, γεγονός που σχετίζεται τόσο με τις σλαβικές επιδρομές και τις σποραδικές εγκαταστάσεις τους στον ελλαδικό χώρο⁴ όσο και με τις μεγάλες διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που σημειώνονται και μετατρέπουν τις πόλεις της ύστερης αρχαιότητας σε μεσαιωνικές πόλεις-κάστρα. Ωστόσο, παρά τα προβλήματα που δημιουργούνται όπως δημογραφική κάμψη και οικονομική δυσπραγία, τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα όπως η Θεσσαλονίκη, η Αθήνα, η Κόρινθος, η Σπάρτη, το Άργος, η Μεσσήνη, η Πάτρα φαίνεται ότι επιβιώνουν⁵.

Εστιάζοντας στην πόλη της Αθήνας και στις γύρω περιοχές της, από τα αποσπασματικά σωζόμενα ερείπια και τα πενιχρά αρχαιολογικά ευρήματα των ανασκαφών διαπιστώνεται η ύπαρξη μιας ευρύτερης οικοδομικής δραστηριότητας. Τα μικρά κτίσματα, οι κεραμικοί κλίβανοι, τα ελαιοτριβεία και ο σημαντικός αριθμός νομισμάτων (εποχής Κωνσταντα Β΄) που βρέθηκαν στην αρχαία Αγορά, δηλώνουν σαφώς την επιβίωση της πόλης⁶. Η ανασκαφή στην περιοχή ανάμεσα στη Στοά του Αιτάλου και τον Άρειο Πάγο καθώς και στον χώρο βορείως του Θησείου και του λόφου του Κολωνού έφερε στο φως οικοδομικά κατάλοιπα που χρονολογούνται μεταξύ του 7ου και του 9ου

4. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ά., Αρχαιολογικά τεκμήρια Πελοποννήσου, 215.

5. Ό.π., 222-223 Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ - Αφέντρα ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Η πόλη των Πατρών κατά την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή περίοδο, στο Τρ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ - Κ. ΣΤΑΪΚΟΣ (εκδ.), ΠΑΤΡΑ, Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα, Αθήνα 2005, 73-79.

6. Alison FRANTZ με τη συνεργασία Η. Α. THOMPSON - J. TRAVLOS, *Late Antiquity: A.D. 267-700. The Athenian Agora*, τ. 24, Princeton-New Jersey 1988, 117-124 Μαρία ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, Η Αθήνα από την ύστερη αρχαιότητα ως την τουρκική κατάκτηση, στο Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ - Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ - Κ. Σπ. ΣΤΑΪΚΟΣ - Εύη ΤΟΥΛΟΥΠΑ (εκδ.), ΑΘΗΝΑΙ, Από την Κλασική Εποχή έως Σήμερα (5ος αι. π.Χ.-2000 μ.Χ.), Αθήνα 2000, 202-204 Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Ανασκαφικά έρευνα παρά τὸ Ὀλυμπεῖον, ΠΑΕ 1949, 40.

αιώνα καθώς και πολλά νομίσματα και κεραμική, που βρέθηκαν στα ερείπια οικιών και σε πηγάδια, στοιχεία ενδεικτικά για τη συνέχεια της ζωής στην περιοχή⁷.

Επίσης, οι πρόσφατες ανασκαφές του Μητροπολιτικού σιδηροδρόμου των Αθηνών στο Σύνταγμα (σταθμός Σύνταγμα)⁸ και συγκεκριμένα στο νότιο τμήμα της ανασκαφής στη Λεωφόρο Αμαλίας, αποκάλυψαν τμήμα της βυζαντινής πόλης. Στις επικόψεις αυτού του χώρου εντοπίστηκε χρυσός σόλιδος, του 705 μ.Χ. (Ιουστινιανού Β΄-δεύτερη βασιλεία: 705-711). Το σπάνιο αυτό νόμισμα αποτελεί σημαντική μαρτυρία για την ιστορική εξέλιξη της Αθήνας τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο⁹. Στα αρχαιολογικά αυτά τεκμήρια έρχεται να προστεθεί και ικανός αριθμός αρχιτεκτονικών γλυπτών, που διασώζονται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο¹⁰. Τα γλυπτά αυτά, που εντοπίστηκαν στην Αθήνα και αποτελούν προϊόντα κυρίως αττικών εργαστηρίων, δεν μπορούν να αποδοθούν σε συγκεκριμένα κτίρια αφού δεν γνωρίζουμε την ακριβή αρχική θέση τους. Πιθανότατα προέρχονται από μνημεία της πόλης, που κτίστηκαν ή επισκευάστηκαν στους «σκοτεινούς» χρόνους και μπορούν να αποδοθούν στη μεταβατική αυτή περίοδο¹¹. Αν και οι αναφορές των ιστορικών και των χρονογράφων της εποχής στην πόλη της Αθήνας είναι σπάνιες, τα χαράγματα του Παρθενώνα (οι επιγραφές που χαράχθηκαν στους κίονές του κατά τους παλαιοχριστιανικούς και βυζαντινούς χρόνους), ως αξιόπιστες ιστορικές πηγές με ακριβείς χρονολογικές ενδείξεις, επιβεβαιώνουν τη συνέχεια της ζωής στην πόλη και παρέχουν πληροφορίες για τη διοικητική και εκκλησιαστική της οργάνωση αυτήν την εποχή¹². Σημαντικά στοιχεία για τη ζωή και τον πολιτισμό των Βυζαντινών αντλούμε και από τα μολυβδόβουλλα

7. K. M. SETTON, *The Archeology of Medieval Athens*, στο *Essays in medieval Life and Thought, presented in Honor of Austin Patterson Evans*, Νέα Υόρκη 1955, 244-250 (= Ο Ιλιος, *Athens in the Middle Ages*, Λονδίνο 1975, αρ. I).

8. Βλ. Λιάνα ΠΑΡΛΑΜΑ - Ν. Χρ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ (επιμ.), *Η Πόλη κάτω από την Πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών (Φεβρουάριος 2000-Δεκέμβριος 2001)* (Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή-Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης), Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2000, 160 (Όλγα ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ).

9. Βλ. ΠΑΡΛΑΜΑ - ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ *Η Πόλη κάτω από την Πόλη*, ό.π., 189, αρ. 178 (Βασιλική ΠΕΝΝΑ). Για την εμπορική δραστηριότητα κατά τους σκοτεινούς αιώνες βλ. Μαρία ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, *Εμπορική δραστηριότητα κατά τους σκοτεινούς αιώνες, Οι Σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ διεθνής συμπόσια 9], Αθήνα 2001, 347-364.

10. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, Αθήνα κ.κ., *Η σκοτεινή εποχή (7ος-9ος αιώνες)*.

11. Ι. Ν. ΤΡΑΥΛΟΣ, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1993², 150.

12. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ - Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Τα χαράγματα του Παρθενώνος ήτοι επιγραφαι χαραχθεϊσαι ἐπι τῶν κίωνων τοῦ Παρθενώνος κατά τους παλαιοχριστιανικούς και βυζαντινούς χρόνους*, Αθήνα 1973 Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Η Αθήνα στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Πολεοδομική εξέλιξη*, Αθήνα 2005, 66.

που έχουν διασωθεί μέχρι σήμερα. Οι επιγραφές και οι παραστάσεις τους σχετίζονται άμεσα με τις θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις και αποτελούν τεκμήρια για τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της εποχής¹³. Η προαγωγή της Επισκοπής των Αθηνών σε Μητρόπολη στα μέσα του 8ου αιώνα, υποδηλώνει την εκκλησιαστική αναβάθμιση της πόλης, ενώ η αθηναϊκή καταγωγή της αυτοκράτειρας Ειρήνης (787-802) αλλά και της ανιψιάς της αυτοκράτειρας Θεοφανούς (807-812) αποδεικνύει την ύπαρξη τοπικής αριστοκρατίας στην πόλη¹⁴. Φαίνεται λοιπόν ότι η Αθήνα, μία επαρχιακή πόλη της απέραντης βυζαντινής αυτοκρατορίας, αποτέλεσε στους σκοτεινούς αιώνες ένα μικρό κέντρο πολιτικοστρατιωτικής και εκκλησιαστικής διοίκησης.

Κατά τις πρόσφατες σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν με αφορμή τη δημιουργία του διεθνούς αερολιμένα των Αθηνών στα Μεσόγεια της Αττικής, εντοπίστηκαν κατάλοιπα οικοδομικής φάσης του 7ου-8ου αιώνα σε κοσμικά και εκκλησιαστικά κτίσματα καθώς και κινητά αρχαιολογικά ευρήματα, όπως αγγεία και πύλινες σφραγίδες, της ίδιας εποχής, που δηλώνουν ότι κατά την περίοδο αυτή η αγροτική περιφέρεια της Αθήνας βασιζόταν στην καλλιέργεια της γης και τροφοδοτούσε το κέντρο με βασικά αγαθά¹⁵.

Από τις γενικότερες ζυμώσεις που πραγματοποιούνται στο Βυζαντινό κράτος και από το στάδιο της αναζήτησης στη διάρκεια της μεταβατικής αυτής περιόδου, θα επέλθει πολιτική και οικονομική ανάκαμψη από την κρίση, διοικητική αναδιοργάνωση, θρησκευτική και πνευματική άνθηση, καθώς και αναγέννηση στην τέχνη, η οποία αρχίζει να σημειώνεται περί τα μέσα του 9ου αιώνα, όταν τη διοίκηση της αυτοκρατορίας αναλαμβάνει η δυναστεία των Μακεδόνων (867-1056).

Τα γλυπτά της νέας μόνιμης έκθεσης του Μουσείου, που εντάσσονται χρονολογικά στους σκοτεινούς χρόνους είναι τα ακόλουθα:

1. Υπέρθυρο ελλίπες στο αριστερό άκρο του¹⁶ ΒΧΜ 920 (εικ. 2). Μάρμαρο λευκό. Διαστάσεις: μήκ. 118 εκ., πλάχ. 35 εκ., ύψ. 18 εκ.

13. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Τα βυζαντινά μολυβδόβουλλα ως ιστορική πηγή, *ΠΑΑ* 62, 1987, 3-18· Βασιλική ΠΕΝΝΑ, Εικονογραφικά βυζαντινών μολυβδοβούλλων: ο αυτοκράτορας, η εκκλησία, η αριστοκρατία, *ΔΧΑΕ* 20, 1998-1999, 261-263· Χ. ΠΕΝΝΑΣ, Αδημοσίευτα βυζαντινά μολυβδόβουλλα του Βυζαντινού Μουσείου, *ΔΧΑΕ* 20, 1998-1999, 285-286.

14. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Πότε προήχθησαν αἱ Ἀθῆναι εἰς Μητρόπολιν, *ΠΑΑ* 10, 1935, 285-292· D. M. NICOL, *Βιογραφικό Λεξικό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας* (μτφ. Ευγ. ΠΙΕΡΡΗΣ), Αθήνα 1993, 102-103, 137-138, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

15. Γ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ (επιμ.), *Μεσογαία. Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, Αθήνα 2001, 152-153, εικ. 14, 15, 16 (Ελένη ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ).

16. Νικολέττα ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΚΥΛΟΓΙΑΝΝΗ, *Σμιλεύοντας το μάρμαρο στα Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά χρόνια. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Ημερολόγιο 2006*, Αθήνα 2005, αρ. 16. Η προέλευση του γλυπτού δεν έχει καταχωρηθεί στα ευρετήρια εισαγωγής του Μουσείου.

Δύο κάθετες λεπτές ταινίες διαιρούν την ελαφρά κυρτή λοξότιμη κύρια όψη του σε τρία διάχωρα. Στο μεσαίο διάχωρο εικονίζονται έντονα σχηματοποιημένα δύο αντωπά ζώα σε στάση μετωπικής σύγκρουσης και ανάμεσά τους, μικρότερη μορφή ζώου ή πτηνού, δυσδιάγνωστη λόγω της μεγάλης σχηματοποίησης της παράστασης. Κάτω από την ουρά του ζώου δεξιά με δυσκολία διακρίνεται εκφυλισμένο φυτικό κόσμημα. Στα δύο ακραία διάχωρα μέσα σε ταινιωτούς κύκλους διατηρείται από ένας ισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένες τις κεραίες του που εφάπτονται του κυκλικού πλαισίου, ανάμεσα σε δύο πτηνά που κατευθύνονται προς αυτόν. Στο διάχωρο δεξιά το μικρότερο πτηνό φαίνεται να πατά σε σχηματοποιημένο φυτικό κόσμημα. Η διακόσμηση, σε λειασμένο έδαφος, περιβάλλεται από λεπτό ταινιωτό πλαίσιο. Έξω από το κυρτό κυμάτιο διατρέχει την κάτω παρυφή του γλυπτού. Στην απόδοση της διακόσμησης έχει συνδυασθεί η επιπεδόγλυφη τεχνική (ζώα και πτηνά) με αυτήν του χαμηλού ανάγλυφου (σταυρός). Η κάτω επιφάνεια του γλυπτού έχει λειανθεί.

Η διακόσμηση έχει όλα τα χαρακτηριστικά στοιχεία της τέχνης των «σκοτεινών» χρόνων, έντονη σχηματοποίηση των ζώων και των πτηνών, ασυμμετρία και χαλαρότητα στην απόδοση του σχεδίου¹⁷. Θεματολογικά και τεχνοτροπικά το γλυπτό μπορεί να συσχετισθεί με το γλυπτό του Μουσείου ΒΧΜ 3010 της ίδιας εποχής¹⁸. Έντονα σχηματοποιημένα ζώα ανάλογης τεχνοτροπικής αντίληψης κοσμούν σαρκοφάγο του 8ου αιώνα στη βασιλική του Αγίου Απολλιναρίου in Classe στη Ραβέννα¹⁹, γλυπτό του 7ου αιώνα στη Λάρισα του Άργους²⁰ καθώς και τις πλευρές επικράνου στο Μουσείο Θηβών²¹. Ο εκφυλισμένος διάκοσμος καθώς και η αμελής τεχνική απόδοση προσδίδουν στο γλυπτό έναν πρωτόγονο χαρακτήρα και το εντάσσουν χρονολογικά στον 7ο-8ο αιώνα.

2. Θωράκιο, ελλίπες περιμετρικά²². ΒΧΜ 923 (εικ. 3). Το επάνω μέρος του γλυπτού έχει αφαιρεθεί σε μεταγενέστερη φάση, όπως μαρτυρούν τα σωζόμενα ίχνη

17. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 'Η βυζαντινή γλυπτική τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 7ον καὶ 8ον αἰῶνα, ΑΕ 1937, 183.

18. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Κατάλογος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἄλλοτε στὶς ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ΔΧΑΕ 13, 1985-1986, 46, εικ. 10.

19. Giselda VALENTI-ZUCCHINI - Mileda BUCCI, «Corpus» della scultura paleocristiana byzantina ed altomedioevale di Ravenna, II, I sarcofagi a figure e a carattere simbolico (Istituto di Antiquità Ravennati e Bizantine dell'Università di Bologna), Ρώμη 1968, 56-58, αρ. 58-59.

20. W. VOLGRAFF, Le sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos, *Études Péloponnésienes* 1, Παρίσι 1956, 102-103, εικ. 74.

21. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Γλυπτά τοῦ Μουσείου Θηβῶν, ΑΒΜΕ 5, 1939-40, 131-133, αρ. 14, εικ. 13-15.

22. Όλγα ΓΚΡΑΤΣΙΟΥ - Αναστασία ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (επιμ.), Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο, 1884-1930 (Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 29 Μαρτίου 2002-7 Ιανουαρίου 2003). Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2006, 276-277, αρ. 413 (Νικολέττα ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΚΥΛΟΓΙΑΝΝΗ). Η

λάξευσής του. Μάρμαρο λευκό. Διαστάσεις: μέγ. σωζ. ύψ. 52,5 εκ., μέγ. σωζ. πλ. 70, 5 εκ., πάχ. 15 εκ.

Στον κεντρικό κατακόρυφο άξονα της όψης του θωρακίου έχει λαξευθεί το δένδρο της ζωής, στο οποίο πατούν, δεξιά κι αριστερά, αντιμέτωπα ζώα, σε αφύσικη στάση, σχεδόν ανάστροφα (τα δύο επάνω διατηρούνται ελλιπή). Τα ζώα σχηματίζονται με λάξευση του βασικού όγκου τους, χωρίς να δηλώνονται οι ανατομικές λεπτομέρειες του σώματός τους, με μόνη εξαίρεση τα νύχια των ποδιών τους που αποδίδονται με αδέξιο τρόπο. Η διαμόρφωση του δένδρου της ζωής παρουσιάζει πρωτοτυπία, καθώς απομακρύνεται από το συνηθισμένο καλλιτεχνικό του πρότυπο. Ο κορμός του διασπάται από ωοειδή απόφυση που κοσμεύεται με σχηματοποιημένο ανθέμιο ενώ η βάση του διαμορφώνεται σχηματικά από ορθογώνιο που περικλείει ανθέμιο. Η διακόσμηση αποδίδεται σε έξοργο ανάγλυφο, επάνω στο λειασμένο έδαφος, με ιδιαίτερα πρωτόγονο ύφος. Τα ανθέμια που κοσμούν τον κορμό του δένδρου της ζωής είναι λαξευμένα σε χαμηλότερο ανάγλυφο ενώ αβαθείς εγχαράξεις δηλώνουν υποτυπωδώς το τρίχωμα των ζώων και τους οφθαλμούς.

Το γλυπτό παρουσιάζει στενή τεχνοτροπική και θεματική συγγένεια με θωράκια στην Παναγία Γοργοεπήκοο²³, στο Μουσείο Σμύρνης του 8ου ή 9ου αιώνα²⁴, στο Μουσείο Θηβών²⁵, με γλυπτά του 7ου αιώνα στη Λάρισα του Άργους²⁶ καθώς και με σαρκοφάγο στο Εθνικό Μουσείο της Ραβέννας, που χρονολογείται στο β' μισό του 7ου αιώνα²⁷. Ανθέμια όμοιας τεχνοτροπίας κοσμούν γλυπτά της Κορίνθου²⁸.

Ζώα ανάλογης τεχνοτροπικής αντίληψης κοσμούν πεσσο στη συλλογή γλυπτών του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη²⁹ (εικ. 4-6).

μοναδική πληροφορία που υπάρχει στα αρχεία του Μουσείου σχετικά με την προέλευση του γλυπτού είναι ότι μεταφέρθηκε από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και καταγράφηκε στο ευρετήριο εισαγωγής του Μουσείου τον μήνα Δεκέμβριο του 1915 με ένδειξη *Έθνικόν Μουσείον*.

23. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Ἀθήνα* (βλ. σημ. 10), εικ. 48-49 ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή ἀρχιτεκτονική στην Ἑλλάδα* (βλ. σημ. 3), 98-99, εικ. 79 (κέντρο).

24. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Χριστιανικά γλυπτά τοῦ Μουσείου Σμύρνης, *ΑΒΜΕ* 3, 1937, 137, αρ. 11, εικ. 9.

25. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Γλυπτά τοῦ Μουσείου Θηβών, 130, αρ. 13, εικ. 12, 132, εικ. 14.

26. VOLGRAFF, *Le sanctuaire d'Apollon*, 102-103, εικ. 74-75.

27. VALENTI-ZUCCHINI - BUCCI, «*Corpus*» *della scultura paleocristiana byzantina ed altomedioevale di Ravenna*, II, 56, αρ. 57.

28. R. SCRANTON, *Mediaeval Architecture in the central Area of Corinth [Corinth XVI]*, Princeton-New Jersey 1957, 107, αρ. 37, πίν. 23, 112, αρ. 85, πίν. 27.

29. Το γλυπτό, άλλοτε στη Συλλογή Γλυπτών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (αρ. ευρετηρίου ΒΜ 1058/αρ. ταξινόμ. 353) μεταφέρθηκε το έτος 1994 στη Θεσσαλονίκη και παραδόθηκε στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, στο οποίο έκτοτε ανήκει (αριθμός καταγραφής του ΑΓ 3180). Ευχαριστώ

Τα εκφυλισμένα στοιχεία της σύνθεσης, ζώα και φυτά, μακριά από τα φυσικά τους πρότυπα, η ασυμμετρία, η έντονη σχηματοποίηση, η καλαρότητα, η σχεδιαστική αδεξιότητα και η αφαιρετική τάση στην απόδοσή τους, που αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα των γλυπτών των «σκοτεινών χρόνων», εντάσσουν χρονολογικά το θωράκιο στα έργα αυτής της περιόδου, δηλαδή στο τέλος του 7ου-8ου αιώνα.

3. Αρχιτεκτονικό μέλος. Το αποτελούν δύο συνανήκοντα τμήματα³⁰. ΒΧΜ 919α-β (εικ. 7). Μάρμαρο λευκό, το οποίο παρουσιάζει χρωματικές αλλοιώσεις λόγω της φυσικής φθοράς του χρόνου (ευγενής πάτινα) σε συνδυασμό με δυσμενείς περιβαλλοντικούς παράγοντες. Διαστάσεις: ύψ.: 36,5 εκ., μήκ.: α) 165 εκ., β) 133 εκ., πάχ.: 38 εκ. Προέρχεται από την Αθήνα, άλλοτε στη Συλλογή Θησείου.

Η μία όψη του (η κάτω) κοσμεύεται με δισχιδή ελίσσόμενο βλαστό, σε χαμηλό ανάγλυφο, που περιβάλλεται από ταινιωτό πλαίσιο. Τρίφυλλα που εκφύονται από τον βλαστό πληρούν τα ασύμμετρα καμπύλα κενά, που δημιουργούν οι κυματισμοί του³¹ (εικ. 8α-β). Η άλλη όψη του γλυπτού (η κύρια), που διατηρεί σε κάποια σημεία της επιφάνειάς της ίχνη από επίχρυσμα κόκκινου χρώματος, φέρει ανάγλυφη διακόσμηση δυσδιάκριτη, εξαιτίας της μεγάλης αλλοίωσης και φθοράς του μαρμάρου. Ανάγλυφη ακόσμητη ταινία διαιρεί την επιφάνεια σε τρία ορθογώνια διάκωρα. Στα δύο ακραία διάκωρα διακρίνονται εκατέρωθεν σχηματοποιημένου δένδρου, που παραπέμπει στο δένδρο της ζωής, αντιμέτωπα ζώα, που ομοιάζουν με λιοντάρια και σκύλους (εικ. 9-10). Με το ένα εμπρόσθιο πόδι τους, που είναι ανορθωμένο, αγγίζουν το δένδρο ενώ χαρακτηριστική είναι η φυλλωτή απόληξη της ουράς τους. Το δένδρο, του οποίου ο τύπος απέχει πολύ από το συνηθισμένο καλλιτεχνικό πρότυπο, διαμορφώνεται σε μεγάλο πεντάφυλλο ανθέμιο, με κισσόφυλλο στη θέση του κεντρικού κατακόρυφου στελέχους του. Φυτικά κοσμήματα πληρούν τις επάνω γωνίες των διακώρων. Στο

θερμά την Προϊσταμένη του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Αναστασία Τούρτα για την άδεια δημοσίευσης του γλυπτού και την παραχώρηση των φωτογραφιών και των λοιπών στοιχείων καταγραφής του καθώς και την αρχαιολόγο Αντιγόνη Τζιτζιμπάση, που ασχολήθηκε με το σχετικό αίτημά μου. Ο πεσός, από υπόλευκο κονδρόκοκκο εύθρυπτο μάρμαρο, με διαστάσεις 120 εκ. ύψος, 28 εκ. πλάτος, 24 εκ. πάχος, φέρει ανάγλυφη διακόσμηση στις τρεις όψεις του. Το γλυπτό παρουσιάζει κοινά θεματικά, τεχνικά και τεχνοτροπικά στοιχεία με τα εξεταζόμενα γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου και χρονολογείται πιθανότατα στους σκοτεινούς χρόνους.

30. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 'Η βυζαντινή γλυπτική τῆς Ἑλλάδος (βλ. σημ. 17), 182-183, 184, εικ. 17.

31. Η όψη αυτή δυστυχώς δεν είναι πλήρως ορατή στη νέα μόνιμη έκθεση του Μουσείου, καθώς έχει καλυφθεί από τις μεταλλικές δοκούς που χρησιμοποιήθηκαν για τη στήριξή του, σύμφωνα με τη μελέτη της αρχιτέκτονος/μουσειογράφου του Μουσείου Λένας Κατσανίκα. Η άποψή μου, την οποία υποστήριξα επιμόνως, ότι δηλ. όλες οι διακοσμημένες όψεις του γλυπτού πρέπει σύμφωνα με την επιστημονική δεοντολογία να είναι ορατές, δυστυχώς δεν εισακούστηκε.

μεσαίο διάκωρο διακρίνονται δύο αντιμέτωποι γρυπολέοντες εκατέρωθεν ισοσκελούς σταυρού με πεπλατυσμένες κεραίες (εικ. 7). Τα φανταστικά ζώα έχουν ανορθωμένα τα εμπρόσθια πόδια τους με τα οποία αγγίζουν τον κεντρικό σταυρό ενώ οι ουρές τους έχουν φυλλωτή απόληξη. Τα διακοσμητικά θέματα που έχουν χρησιμοποιηθεί, με τον έντονο συμβολικό χαρακτήρα, μαρτυρούν την άμεση σχέση τους με ανατολικά πρότυπα. Διακόσμηση ανάλογης θεματικής αντίληψης και τεχνοτροπίας παρατηρείται σε θωράκιο του Μουσείου Σμύρνης, του 8ου ή 9ου αιώνα³² ενώ θεματική και τεχνοτροπική συγγένεια επισημαίνεται στην απόδοση ανάλογων πεντάφυλλων ανθεμίων, που κοσμούν θωράκιο στο Μουσείο Θηβών, χρονολογημένο στον 9ο αιώνα³³. Η σχηματοποίηση των διακοσμητικών θεμάτων και η αδέξια τεχνική απόδοσή τους οδηγούν στη χρονολόγηση του γλυπτού στο τέλος του 8ου -αρχές του 9ου αιώνα.

4. Θωράκιο³⁴ ΒΧΜ 922 (εικ. 11). Ελλίπες στην αριστερή επάνω γωνία του, αποτελείται από τρία συγκολλημένα τμήματα. Μάρμαρο λευκό. Διαστάσεις: ύψ.: 87 εκ., πλ.: 67 εκ., πάχ.: 10 εκ. Προέρχεται από την Αθήνα, άλλοτε στη Συλλογή Θησείου.

Πλατιά ταινία διακοσμημένη με κυματιστό βλαστό και σχηματοποιημένα ημίφυλλα αποτελεί το πλαίσιο του θωρακίου. Στο λειασμένο έδαφος εικονίζεται λιοντάρι με το κεφάλι στραμμένο προς τα πίσω και τη γλώσσα έξω από το στόμα. Η χαιτή του αποδίδεται με μικρές εγχάρακτες γραμμές. Στο κέντρο του κάμπου και πίσω από το σώμα του ζώου υψώνεται δένδρο, που παραπέμπει στο δένδρο της ζωής. Στην ανορθωμένη σχοινοειδή ουρά του κάθεται πτηνό, που ραμφίζει τον καρπό του δέντρου. Πάνω από το πτηνό διατηρείται εξάφυλλος ρόδακας. Κάτω από τα ανασκωμένα μπροστινά πόδια του ζώου διακρίνονται ίχνη από παράσταση άλλου μάλλον μικρότερου ζώου.

Η ανάγλυφη διακόσμηση, αρκετά κατεστραμμένη, ιδιαίτερα στο κάτω μέρος του γλυπτού, αποδίδεται ασύμμετρη, αμελής και χαλαρή. Χαρακτηριστική είναι η έντονη σχηματοποίηση των φυτικών στοιχείων της σύνθεσης, του πτηνού και η δυσανάλογη ανατομία του ζώου με τα άκαμπτα δύσμορφα πόδια. Παράσταση ζώου με όμοια τεχνοτροπικά και τεχνικά χαρακτηριστικά κοσμεί γλυπτό του 7ου αιώνα, στη Λάρισα του Άργους³⁵.

Ανάλογος σχηματοποιημένος ελίσσόμενος βλαστός με ημίφυλλα έχει λαξευθεί στο πλαίσιο θωρακίων, εκτεθειμένων στο σκευοφυλάκιο της Παναγίας του Κάστρου

32. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου Σμύρνης (βλ. σημ. 24).

33. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 'Ο ἐν Θήβαις ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ΑΕ 1924, 24, εικ. 44.

34. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὸν Μουσεῖον, ΑΔ 16, 1960, Β', Χρονικά, πίν. 8γ.

35. VOLGRAFF, Le sanctuaire d'Apollon (βλ. σημ. 20), 102-103, εικ. 75.

στη Λέρο³⁶ καθώς και στο πλαίσιο θωρακίου του ύστερου 8ου αιώνα, στο Εθνικό Μουσείο της Ραβέννας³⁷. Ανάλογη τεχνοτροπική αντίληψη παρατηρείται στην απόδοση του δένδρου της ζωής, που κοσμεί το γλυπτό ΒΧΜ 923 (εικ. 3). Με βάση το τεχνοτροπικό ύφος και την τεχνική εκτέλεση του διακόσμου το γλυπτό μπορεί να χρονολογηθεί στο τέλος του 7ου-8ου αιώνα.

5. Επίκρανο ψευδοπαραστάδας³⁸. ΒΧΜ 912 (εικ. 12). Αποτελείται από επτά συγκολλημένα τμήματα με μικρής έκτασης επιφανειακές συμπληρώσεις. Μάρμαρο γκριζόλευκο. Διαστάσεις: ύψ.: 37 εκ., πλ.: 45 εκ., πάχ.: 3 εκ. Το πάχος του μέλους μαρτυρεί ότι αυτό ήταν ενταγμένο σε ένα σύνολο μαρμαροεπένδυσης. Προέρχεται από τη βασιλική Γ΄ στη Νέα Αγχιάλο (Φθιώτιδες Θήβαι).

Στην όψη του γλυπτού, σε λειασμένο έδαφος, κεφαλές δίδυμων αετών εξέρχονται από κερατοειδείς κάλυκες και πλαισιώνουν το κεντρικό αγγείο, ενώ ημίφυλλα άκανθας κοσμούν τις γωνίες. Ταινία διακοσμημένη με ρόδακες και τρίφυλλα που εναλλάσσονται, δηλώνει τον άβακα του επικράνου. Όμοια θεματική διάταξη και φυτική διακόσμηση διατηρείται σε σειρά επικράνων του 7ου αιώνα από τις ανασκαφές στη

36. Θεωρούμε ότι το τεχνοτροπικό ύφος και η τεχνική εκτέλεση της διακόσμησης των θωρακίων καθιστούν ασφαλέστερη τη χρονολογική τους ένταξη στους «σκοτεινούς» χρόνους βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΦΩΚΑΣ, πρωτοπρεσβύτερος *Ἡ Παναγία τοῦ Κάστρου, Τὸ σκευοφυλάκιον τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου νήσου Λέρου καὶ ὁ κατάλογος τῶν ἐν αὐτῷ ἀντικειμένων*, Αθήνα 1989, 296, αρ. 18, 19 (7ος αι.) παρά στη μεσοβυζαντινή περίοδο βλ. Αγγελική ΚΑΤΣΙΩΤΗ - Ελένη ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Μεσοβυζαντινή γλυπτική στη Λέρο και τη Νίσυρο, *ΔΧΑΕ* 23, 2002, 122-123, αρ. 3 α-β, εικ. 4-5.

37. Πβ. Patrizia ANGIOLINI-MARTINELLI, «Corpus» della scultura paleocristiana bizantina ed altomedievale di Ravenna, I, *Altari, amboni, cibori, cornici, plutei con figure di animali a con intrecci, transenne e frammenti vari* (Istituto di Antichità Ravennati e Bizantine dell'università di Bologna), Ρώμη 1968, 22, αρ. 15.

38. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Περὶ τῶν ἐν Ν. Ἀγχιάλῳ ἀνασκαφῶν, *ΠΑΕ* 1933, 53, εικ. 5· ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βυζαντινὴ γλυπτικὴ τῆς Ἑλλάδος (βλ. σημ. 17), 174, εικ. 3· Α. GRABAR, Le rayonnement de l'art sassanide dans le monde chrétien, στο *La Persia nel Medioevo, Atti del convegno internazionale, Ρώμη 1970* [Accademia Nazionale dei Lincei 160], Ρώμη 1971, 689, πίν. X, 2 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *L'art du moyen âge en Occident. Influences byzantines et orientales*, Λονδίνο 1980, αρ. XII)· Α. GRABAR, Essai sur l'art des Lombards en Italie, στο *La civiltà dei Longobardi in Europa, Atti del convegno internazionale, Roma-Friuli 1971* [Accademia Nazionale dei Lincei 189], Ρώμη 1974, 27-28, πίν. I, 2 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *L'art du moyen âge en Occident*, ό.π., αρ. II)· Μαρία ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Κατάλογος, Αθήνα 1999, 80, αρ. 109· *Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Γλυπτά, Αθήνα 2004, 44-45, αρ. 17 (Νικολέττα ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΚΥΛΟΓΙΑΝΝΗ)· ΓΚΡΑΤΣΙΟΥ-ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (επιμ.), *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο, 1884-1930* (βλ. σημ. 22), 334, αρ. 575 (ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΚΥΛΟΓΙΑΝΝΗ)· ΧΑΛΚΙΑ (επιστ. επιμ.), *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Βυζαντινές συλλογές. Η μόνιμη έκθεση*, (βλ. σημ. 1) 116-117, εικ. 76 (ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΚΥΛΟΓΙΑΝΝΗ).

Νέα Αγχιάλο³⁹, καθώς και σε επίκρανο από τη Ναύπακτο⁴⁰. Η διακοσμητική σύνθεση και το τεχνοτροπικό ύφος του εξεταζόμενου επικράνου παραπέμπει και στο διάκοσμο επικράνων από τη Μονή Λουκούς, που εκτίθενται στο Μουσείο του Άστρους⁴¹.

Η ανάγλυφη διακόσμηση του γλυπτού αν και παρουσιάζει κάποια ποιότητα στη λάξευση, στοιχείο των έργων της παλαιοχριστιανικής τέχνης, χαρακτηρίζεται από σχηματοποίηση, έλλειψη σχεδιαστικής ακρίβειας και αφαιρετική τάση. Η χαλαρή σύνδεση των επί μέρους διακοσμητικών στοιχείων της σύνθεσης τόσο μεταξύ τους όσο και με το βάθος, τα τονισμένα περιγράμματά τους, ιδιαίτερα των φυτικών, που διαγράφονται με σκληρές γλυφές και η έντονη φωτοσκίαση που δημιουργείται, είναι τα στοιχεία που εντάσσουν το γλυπτό στα έργα των μεταβατικών χρόνων, του 7ου-8ου αιώνα.

6. Γωνιαίο τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους⁴². ΒΧΜ 917 (εικ. 13). Μάρμαρο λευκό. Διαστάσεις: ύψ.: 31,5 εκ., μήκ.: 106 εκ., πάχ.: 70 εκ. Σύμφωνα με τα ευρετήρια εισαγωγής, το γλυπτό εισήχθη στο Μουσείο από τη Συλλογή Θησείου το έτος 1915. Προ-

39. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Περὶ τῶν ἐν Ν. Ἀγχιάλῳ ἀνασκαφῶν*, 53-54, εικ. 6 ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βυζαντινὴ γλυπτικὴ τῆς Ἑλλάδος, 174, εικ. 4 Π. Η. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Ἀνασκαφὴ Νέας Ἀγχιάλου, ΠΑΕ 1978, 47, πίν. 38γ.

40. J.-P. SODINI, *La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyricum*, Πρακτικά τοῦ 10ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας (Θεσσαλονίκη 28 Σεπτεμβρίου-4 Ὀκτωβρίου 1980), τ. Α', Εἰσηγήσεις, Θεσσαλονίκη 1984, 220-222, εικ. 5.

41. Τα επίκρανα ἔχουν χρονολογηθεῖ στον 4ο αἰώνα βλ. Αλκμήνη ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ, *Αρχαιολογικὸ Μουσείο Ἀστρους, Κατάλογος Γλυπτῶν*, Αθήνα 1999, 29-30, αρ. 33 και αρ. 25, εικ. 24, 25. Ὅμως, με βάση τὴ θεματικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ συγγένεια που παρουσιάζουν με τὸ εξεταζόμενο καὶ με τὰ υπόλοιπα τῆς Νέας Αγχιάλου, τὰ επίκρανα αὐτὰ θὰ μπορούσαν χρονολογικὰ νὰ ενταχθοῦν στους «σκοτεινοὺς χρόνους», βλ. σχετικὰ, ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ά., *Αρχαιολογικὰ τεκμήρια Πελοποννήσου* (βλ. σημ. 2), 204, σημ. 60.

42. J. STRZYGOWSKI, *Die Akropolis in altbyzantinischer Zeit*, *Athenische Mitteilungen* 14, 1889, 294-296, εικ. 9, ὅπου αναφέρεται ὅτι τὸ γλυπτό βρισκόταν νοτιοδυτικὰ τοῦ Παρθενῶνα Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Εὑρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Μέρος Α'*, 1. *Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Ἀττικῆς, Α. Ἀθηνῶν*, τευχ. Α', Αθήνα 1927, 34, εικ. 14 Ο ΙΔΙΟΣ, *Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1931², 18, εικ. 9 (επάνω) Γ. ΣΟΤΙΡΙΟΥ, *Guide du Musée Byzantin d'Athènes*, (μτφ. Ο. MERLIER), Αθήνα 1932, εικ. 7 (επάνω) C. ZERVOS, *L'art en Grèce*, Παρίσι 1934, εικ. 299 ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βυζαντινὴ γλυπτικὴ τῆς Ἑλλάδος, 171, εικ. 1, 176-177 Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ μεσαιωνικὴ βυζαντινὴ, *Ἐπιτηρίς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν* 6, 1976-1977, 5 κ.ε., 53, πίν. Α2 (8ος αἰώνας) ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΚΥΛΟΓΙΑΝΝΗ, *Σμιλεύοντας τὸ μάρμαρο* (βλ. σημ. 16), αρ. 17 ΧΑΛΚΙΑ (ἐπιστ. ἐπιμ.), *Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσείο. Βυζαντινὲς συλλογές. Ἡ μόνιμη ἐκθέση* (βλ. σημ. 1) 119, εικ. 78 (ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΚΥΛΟΓΙΑΝΝΗ) Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ(†) (ἐπιμ. Ευγενία ΧΑΛΚΙΑ - Δ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ), *Αποφόρτα. Πρῶμος Χριστιανικὸς καὶ μεσαιωνικὸς ἑλληνικὸς κόσμος*, Αθήνα 2007, 188-189, εικ. 125.

έρχεται από την Αθήνα, από τον χώρο της Ακρόπολης. Το υπόλοιπο τμήμα του γλυπτού μέλους βρίσκεται ανατολικά του Ερεχθείου⁴³ (εικ. 14).

Διακόσμηση διατηρείται στη μία μακρά και στη μία στενή πλευρά του γλυπτού. Το επάνω μέρος της κύριας όψης του περιτρέχει παχύς αστράγαλος. Στην υπόλοιπη λοξόγνη επιφάνεια, σε λειασμένο έδαφος, έχουν λαξευθεί δύο ταινιωτοί ανισοσκελείς σταυροί και ανάμεσά τους διπλά ιδιόμορφα ριπιδωτά ανθέμια και χοντροί βλαστοί με σχηματοποιημένα τρίφυλλα. Από την ανάλογη διακόσμηση στην πλάγια όψη του γλυπτού (εικ. 15) διατηρείται στο κέντρο του κάτω μέρους της η βάση φυλλοφόρου σταυρού, αριστερά ο κάλυκας ανθεμίου, από τον οποίο εκφύεται χονδρός βλαστός με τρίφυλλα και δεξιά διακρίνεται τρίφυλλο ανθέμιο. Στο επάνω μέρος της ίδιας όψης η διακόσμηση έχει απολαξευθεί, κατά τη δεύτερη χρήση του γλυπτού. Η γωνία της άλλης πλάγιας πλευράς του έχει διαμορφωθεί κατάλληλα για την προσαρμογή του γλυπτού σε άλλο μέλος, ενώ η κάτω επιφάνεια του γλυπτού είναι λειασμένη.

Τα διακοσμητικά στοιχεία, βαριά και σχηματοποιημένα, παρουσιάζουν ασυνέχεια μεταξύ τους και αποδίδονται ασύμμετρα. Εναλλαγή φωτός και σκιάς επιτυγχάνεται με το τονισμένο ανάγλυφο και τις βαθιές εγχαράξεις. Ανάλογης τεχνοτροπίας ριπιδωτά ανθέμια κοσμούν γλυπτά των μεταβατικών χρόνων από τη βασιλική Δ΄ της Νέας Αγχιάλου⁴⁴. Σχηματοποιημένο ακανθόφυλλο με οξύληκτα πέταλα ανάλογης διάπλασης με τα του εξεταζόμενου γλυπτού, κοσμή σύμφυτο κιονόκρανο κιονίσκου τέμπλου στην Κόρινθο⁴⁵ καθώς και κιονόκρανο από τη Ρόδο⁴⁶. Χονδρός σχηματοποιημένος

43. Βλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 'Η βυζαντινή γλυπτική της 'Ελλάδος (βλ. σημ. 17), 176. Το γλυπτό εντοπίστηκε στον χώρο της Ακρόπολης, απέναντι από την ανατολική πλευρά του Παρθενώνα, ανάμεσα σε αρχιτεκτονικά μέλη του ναού της Ρώμης και του Αυγούστου. Έχει μέγιστο μήκος 198 εκ., μέγιστο πάχος 60 εκ., ύψος 29 εκ. και φέρει έξι εντομίες στην επάνω επιφάνεια και τέσσερις στην πίσω πλευρά. Από τον τρόπο λάξευσής τους μπορούμε να πιθανολογήσουμε ότι πρόκειται για αρχαίο μέλος που αναχρησιμοποιήθηκε στους σκοτεινούς χρόνους. Ευχαριστώ θερμά την αγαπητή συνάδελφο Χριστίνα Βλασσοπούλου, αρχαιολόγο της Α΄ ΕΠΚΑ, για τη γόνιμη συνεργασία και για την παραχώρηση της σχετικής φωτογραφίας και των λοιπών στοιχείων για το γλυπτό, καθώς και τη Διεύθυνση της Α΄ ΕΠΚΑ για την άδεια δημοσίευσης. Ευελπιστούμε ότι μελλοντικά το γλυπτό θα παραχωρηθεί στο Μουσείο. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι και το γλυπτό ΒΧΜ 3043 της ίδιας εποχής, που συναντάει με τα γλυπτά ΒΧΜ 3041 και ΒΧΜ 3042 (αδημοσίευτα και τα τρία στη συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου) εντοπίστηκε από την υπογράφουσα στις αποθήκες του Μουσείου της Ακρόπολης μετά από επιτόπια έρευνα, στην προσπάθεια εύρεσης στο χώρο της Ακρόπολης βυζαντινών γλυπτών που να συναντήσουν με γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου, πάντοτε σε συνεργασία με τη Χριστίνα Βλασσοπούλου, παραχωρήθηκε στο Μουσείο και πρόκειται να εκτεθεί με τα δύο συναντήκοντα τμήματα στη γλυπτοθήκη που θα δημιουργηθεί στον περιβάλλοντα χώρο.

44. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 'Η βυζαντινή γλυπτική της 'Ελλάδος, 177-178, εικ. 8-9.

45. SCRANTON (βλ. σημ. 28), 107, αρ. 37, πίν. 23.

46. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Παλαιοχριστιανικά λείψανα της Ρόδου, *ΑΒΜΕ* 6, 1948, 10-12, εικ. 5. Ο ΙΔΙΟΣ, Βυζαντινά γλυπτά της Ρόδου, *ΑΒΜΕ* 6, 1948, 216-217, εικ. 160. Δήμητρα ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (επιμ.),

ελισσόμενος βλαστός με τρίφυλλα ανθέμια, που συγγενεύει τεχνοτροπικά με αυτόν του γλυπτού, κοσμεί θωράκιο του τέμπλου του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα της Κρήτης⁴⁷.

Όμοιος παχύς αστράγαλος διατρέχει τις ακμές του πεσσού στη συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού (εικ. 4-6) ενώ σταυρός ανάλογης διαμόρφωσης κοσμεί επίθημα στη συλλογή του Μουσείου Μεσσήνης⁴⁸.

Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του γλυπτού συνηγορούν στη χρονολόγησή του στο τέλος του 7ου-8ου αιώνα.

7. Θωράκιο ελλίπες κατά μήκος του επάνω μέρους, σπασμένο κάθετα⁴⁹, ΒΧΜ 921 (εικ. 16). Αποτελείται από δύο συγκολλημένα τμήματα. Μάρμαρο λευκό με πυριτικές φλεβώσεις. Διαστάσεις: ύψ.: 59 εκ., πλ.: 96,5 εκ., πάχ.: 9,5 εκ.

Ακόσμητη ταινία και ελαφρά λοξότμητο κυμάτιο αποτελούν το πλαίσιο του θωρακίου. Στο κέντρο της κύριας όψης του διατηρείται τμήμα ανισοσκελούς σταυρού με διπλό περίγραμμα. Οι δύο σωζόμενες κεραιές του έχουν διχαλωτές απολήξεις με μικρά επίμηλα στις γωνίες τους. Από το σημείο διασταύρωσης των κεραιών εκφύονταν διαγωνίως τρίλοβα μακρύμισχα ανθέμια –διατηρείται μόνο ένα– που κοσμούσαν τα επάνω διάκενα του σταυρού. Δύο κατακόρυφα παρόμοια τρίλοβα ανθέμια, από τα οποία το ένα είναι υψηλότερο κι έχει διπλό περίγραμμα, εικονίζονται κάτω από την οριζόντια κεραία του σταυρού. Στα άκρα της όψης του θωρακίου δύο λοβωτοί σχηματοποιημένοι κορμοί δένδρων συμπληρώνουν τη διακόσμηση. Το έδαφος είναι λειασμένο. Η ανάγλυφη διακόσμηση χαρακτηρίζεται από σχηματοποίηση, ασυμμετρία και χαλαρότητα. Ο τύπος του σταυρού με το οξύ στέλεχος στήριξης στη βάση του και το σχήμα των κεραιών του με τα επίμηλα στις γωνίες παραπέμπει σε μεταλλινό πρότυπο, και ιδιαίτερα σε σταυρούς λιτανείας της μεταβατικής περιόδου⁵⁰. Ανάλογης διαμόρφωσης και τεχνοτροπικής αντίληψης τρίφυλλα ανθέμια πληρούν τα διάκενα ανισοσκελούς σταυρού, που κοσμεί το κεντρικό τμήμα θωρακίου, από τη βασιλική του Αγίου Δημητρίου

Ωρες Βυζαντίου. Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη-Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2002, 123, λήμμα, αρ. 116 (Ελένη ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ).

47. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Νεώτερα έρευνα εν 'Αγίω Τίτω της Γορτύνης, *ΕΕΒΣ* 3, 1926, 315-316, εικ. 12.

48. Το επίθημα έχει χρονολογηθεί στο παρελθόν από τον Ορλάνδο στον 5ο ή 6ο αι. μ. Χ. βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Έκ της χριστιανικής Μεσσήνης, *ΑΒΜΕ* 11, 1969, τεύχ. 1, 94-95, εικ. 7. Όμως τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του γλυπτού καθιστούν πιθανότερη τη χρονολόγησή του στους σκοτεινούς χρόνους.

49. Το μοναδικό στοιχείο που έχουμε για την προέλευση του γλυπτού, είναι η ένδειξη Έκ τοῦ Ὁρολογίου Κυρρήστου, που σημειώνεται μόνο στο παλιό δελτίο του αντικειμένου, καθώς το γλυπτό δεν είχε καταχωρηθεί στα ευρετήρια εισαγωγής του Μουσείου.

50. Πβ. Α. SPIRA, Bronze, στο R. TEMBLE (εκδ.), *Early Christian and Byzantine Art*, Λονδίνο 1990, 103, αρ. 69-70 (6ου-9ου αιώνα), 105, αρ. 74 (6ου-8ου αιώνα).

στη Θεσσαλονίκη και έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 8ου- αρχές 9ου αιώνα⁵¹. Κοινά θεματολογικά και τεχνοτροπικά στοιχεία παρατηρούνται και στο διάκοσμο επιθήματος από την Μεσσίνη⁵². Ανάλογοι λοβωτοί σχηματοποιημένοι κορμοί δένδρων, που αποδίδονται με μεγαλύτερη επιμέλεια και συμμετρία, επισημαίνονται και σε θωράκιο κοιμητριακής βασιλικής της Παλαιάς Κορίνθου⁵³. Ο σταυρός και τα τρίφυλλα ανθήματα μπορούν να συσχετισθούν με τα ανάλογα, που κοσμούν τα αδημοσίευστα γλυπτά του Μουσείου ΒΧΜ 3041 και ΒΧΜ 2990, τα οποία ανήκουν στα έργα της μεταβατικής περιόδου. Η ασυμμετρία, ο εκφυλισμός των φυτικών διακοσμητικών στοιχείων και η χαλαρότητα του σχεδίου σε συνδυασμό με την αμελή εργασία οδηγούν στη χρονολόγηση του γλυπτού στο τέλος του 8ου - αρχές 9ου αιώνα.

8. Κιονόκρανο τεκτονικό, ελλίπες κατά το ένα τρίτο. ΒΧΜ 913 (εικ. 17α-β-γ). Η επιφάνεια έδρασης φέρει κοίλη λάξευση. Μάρμαρο γκριζόλευκο. Διαστάσεις: ύψ. 40 εκ., διάμ. έδρασης 41 εκ., μέγ. διάστ. άβακα 54 εκ. Το έτος 1985 το γλυπτό μεταφέρθηκε από τις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στο Βυζαντινό Μουσείο⁵⁴.

Το κιονόκρανο έχει τετράγωνο άβακα και καλαθοειδές σχήμα. Τέσσερα όρθια υδροκαρή φύλλα καταλήγουν στις γωνίες του άβακα και διαιρούν την επιφάνεια του καλάθου σε ίσα μέρη, τα οποία κοσμούνται με ισάριθμους σταυρούς που φέρουν διπλό περίγραμμα. Τα διάκενα των σταυρών πληρούν έλικες που εκφύονται από τα υδροκαρή φύλλα. Ο λιτός διάκοσμος, που αποδίδεται σε χαμηλό ανάγλυφο, αναδεικνύεται με την βαθιά χάραξη των περιγραμμάτων και χαρακτηρίζεται από σχεδιαστική απλούστευση και τεχνική αδεξιότητα. Το κιονόκρανο παρουσιάζει θεματολογική και τεχνοτροπική συγγένεια με κιονόκρανα του ίδιου τύπου από τη βασιλική Αγίου Ανδρέου Αλύκων Μάνης⁵⁵ και τη βασιλική στη θέση Άγιος Πέτρος Κυπαρίσσου

51. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ - Μαρία Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ή βασιλική του Άγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952, 173, πίν. 50β.

52. Το επιθήμα, αν και έχει χρονολογηθεί στο τέλος του 5ου-αρχές 6ου αιώνα (βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Έκ της Χριστιανικής Μεσσίνης*, 95, εικ. 8), θεωρούμε ότι ανήκει μάλλον και αυτό στα γλυπτά έργα της μεταβατικής περιόδου.

53. Βλ. Ε. Γ. ΣΤΙΚΑΣ, *Άνασκαφή κοιμητριακής βασιλικής Παλαιάς Κορίνθου*, ΠΑΕ 1962, 55, εικ. 3, πίν. 53α.

54. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών* (βλ. σημ.18), 42-43, εικ. 4 και σελ. 40, όπου ο συγγραφέας, σχετικά με την προέλευση του μέλους, όπως και των υπολοίπων που μεταφέρθηκαν στο Βυζαντινό Μουσείο, παρατηρεί ότι «κανένα δεν φαίνεται να έρχεται έξω από την Αττική» *Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*. Γλυπτά (βλ. σημ. 38), 44-45, αρ. 18 *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο*. *Βυζαντινές συλλογές*. *Η μόνιμη έκθεση*, ό.π., 118-119, εικ. 77.

55. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Σκαφικαί έρευναι έν Κυπαρίσσω Μάνης*, ΠΑΕ 1958, 202, αρ. 2, πίν. 156β.

Μάνης⁵⁶, του 7ου ή 8ου αιώνα, με επίθημα από τη Λέρο του 8ου αιώνα⁵⁷ καθώς και με κορινθιάζον καλαθοειδές κιονόκρανο από τη χριστιανική Μεσσήνη⁵⁸. Με βάση τα τεχνοτροπικά και τεχνικά χαρακτηριστικά του το κιονόκρανο έχει χρονολογηθεί στον 8ο αιώνα ή γενικότερα στη μεταβατική περίοδο.

9. Κιονίσκος τέμπλου ελλιπίς στο κάτω μέρος με σύμφυτο κιονόκρανο⁵⁹. ΒΧΜ 916 (εικ. 18α-β). Μάρμαρο υπόλευκο. Διαστάσεις: ύψ.: 57εκ., άβακας κιονοκράνου: 16X14εκ.

Ο κιονίσκος, οκταγωνικής διατομής, φέρει σύμφυτο κιονόκρανο με ταινία στο επάνω μέρος, που δηλώνει τον άβακα. Στις τέσσερις πλευρές του κιονοκράνου έχει λαξευθεί, σε χαμηλό ανάγλυφο, γεωμετρικό κόσμημα, που παραπέμπει σε σχηματοποιημένο αρχιτεκτόνημα. Οι ακμές φέρουν λοξότμητες τριγωνικές γλυφές. Ακόσμητη ταινία οριοθετεί το κιονόκρανο. Το αδέξιο σχέδιο με τις βαθιές χαραγές παραπέμπει τεχνοτροπικά στον άτεχνο εγχάρακτο διάκοσμο γλυπτών αρχιτεκτονικών μελών, εντοιχισμένων σε βασιλική στη θέση Άγιος Πέτρος Κυπαρίσσου Μάνης⁶⁰ ενώ όμοιο γεωμετρικό κόσμημα διατηρείται και στα αδημοσίετα σύμφυτα κιονόκρανα κιονίσκων της συλλογής του Μουσείου ΒΧΜ 2987 και ΒΧΜ 2988, που συμπίπτουν χρονολογικά με το εξεταζόμενο. Με βάση τα τεχνοτροπικά και τεχνικά χαρακτηριστικά το γλυπτό μπορεί να χρονολογηθεί στον 7ο-8ο αιώνα.

Μελετώντας το σύνολο των γλυπτών της συλλογής του Μουσείου, που θεωρούμε ότι χρονολογικά ανήκουν στους σκοτεινούς χρόνους, αξίζει να αναφέρουμε ότι

56. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ἐνασκαφὴ ἐν Κυπαρίσσῳ, ΠΑΕ 1960, 242, αρ. 5, πίν. 176β και αρ. 6, πίν. 177α, πίν.178β.

57. ΚΑΤΣΙΩΤΗ - ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Μεσοβυζαντινὴ γλυπτικὴ στὴ Λέρο καὶ τὴ Νίσυρο (βλ. σημ. 36), 121, 122, εικ. 1.

58. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης (βλ. σημ. 48), 94, εικ. 6. Με βάση τα κοινὰ θεματολογικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα, θεωροῦμε ὅτι τὸ κιονόκρανο αὐτὸ χρονολογικὰ συμπίπτει με τὸ εξεταζόμενο, ἀν καὶ ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν Ορλάνδο «πιθανῶς στὸ τέλος τοῦ 5ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰῶνα». Ἐπίσης ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ά., Ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια Πελοποννήσου (βλ. σημ. 2), 213, εικ. 6 καὶ 218, εικ. 8 ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ευχαριστῶ θερμὰ τὴν ἐκλεκτὴ φίλη Ἄννα Λαμπροπούλου, ἱστορικό-ερευνήτρια τοῦ ΙΒΕ/ΕΙΕ, γιὰ τὸν γόνιμο διάλογο σχετικὰ με θέματα κοινού ἐπιστημονικού ενδιαφέροντος καθὼς καὶ γιὰ τὴν παραχώρηση φωτογραφιῶν ἀπὸ ἀδημοσίετα γλυπτά τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης, ὡς συγκριτικὸ ὑλικό, τὰ ὁποῖα ἡ ἴδια φωτογράφησε μετὰ ἀπὸ σχετικὴ ἀδεία τοῦ Διευθυντῆ τῆς ἀνασκαφῆς, ὁμότιμου καθηγητῆ Πέτρου Θέμελη.

59. Σχετικὰ με τὴν προέλευση τοῦ γλυπτοῦ, μοναδικὴ πληροφορία ἀποτελεῖ ἡ ἐνδειξη Ἐκρόπολη Ἀθηνῶν, ποὺ ἀναγράφεται στὸ παλαιὸ δελτίο τοῦ ἀντικειμένου, καθὼς τὸ γλυπτό δὲν εἶχε καταχωρηθεῖ στὰ εὐρετήρια εἰσαγωγῆς τοῦ Μουσείου.

60. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ἐνασκαφὴ ἐν Κυπαρίσσῳ, 239-240, αρ. 1, πίν. 174α καὶ 242, αρ. 7, πίν. 177β.

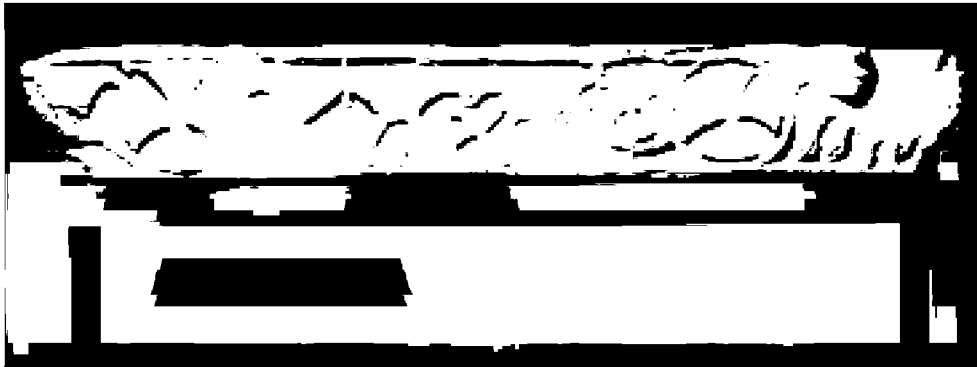
το υλικό κατασκευής τους είναι μάρμαρο και τα περισσότερα σε πρώτη χρήση. Αυτό το στοιχείο πιστεύουμε ότι είναι σημαντικό και χρήσιμο, γιατί θα συμβάλει θετικά στον προβληματισμό και στη συναγωγή συμπερασμάτων, σχετικά με την ιστορική εξέλιξη της πόλης των Αθηνών, τον κοινωνικό βίο και τις δραστηριότητες των κατοίκων της στην κρίσιμη αυτή εποχή.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι τα αθηναϊκά γλυπτά που εξετάσαμε στην παρούσα μελέτη έχουν όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των έργων, που χρονολογούνται στους σκοτεινούς αιώνες: εκφυλισμό των διακοσμητικών στοιχείων, έντονη θεματική σχηματοποίηση, αδέξια εκτέλεση, ασύμμετρο και χαλαρό πλάσιμο, τονισμό περιγραμμάτων και φωτοσκίασης. Η απομάκρυνση από την κλασική παράδοση, τεχνική και αισθητική, από τη φυσικότητα και το καλλιτεχνικό πρότυπο, γεννά ερωτήματα: πρόκειται άραγε για αποτέλεσμα περιορισμένων τεχνικών γνώσεων και αδεξιότητας των τεχνιτών του πρώιμου βυζαντινού Μεσαίωνα ή για αναζήτηση και επιλογή νέων μορφών καλλιτεχνικής έκφρασης, που συνάδουν με το γενικότερο κλίμα της εποχής;

Ελπίζουμε ότι η παρουσίαση του ενδιαφέροντος αυτού αρχαιολογικού υλικού καθώς και η δημοσίευση των υπολοίπων γλυπτών της συγκεκριμένης περιόδου από τη συλλογή γλυπτών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου που θα ακολουθήσει, θα προσφέρει πολύτιμο συγκριτικό υλικό για τη μελέτη της γλυπτικής και τη διεύρυνση των γνώσεών μας σχετικά με την εξέλιξή της στους μεταβατικούς «σκοτεινούς» χρόνους.

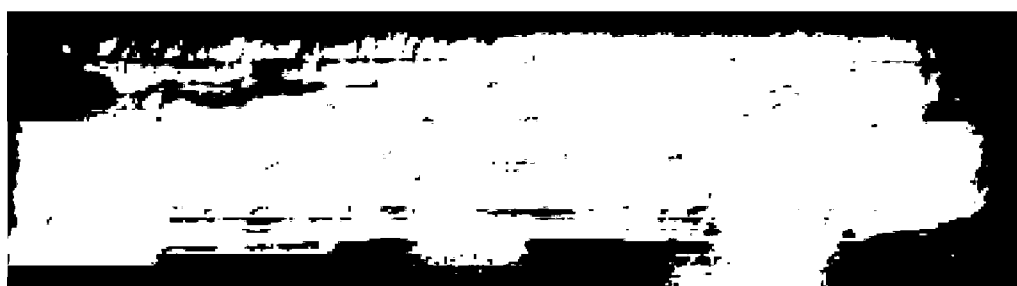
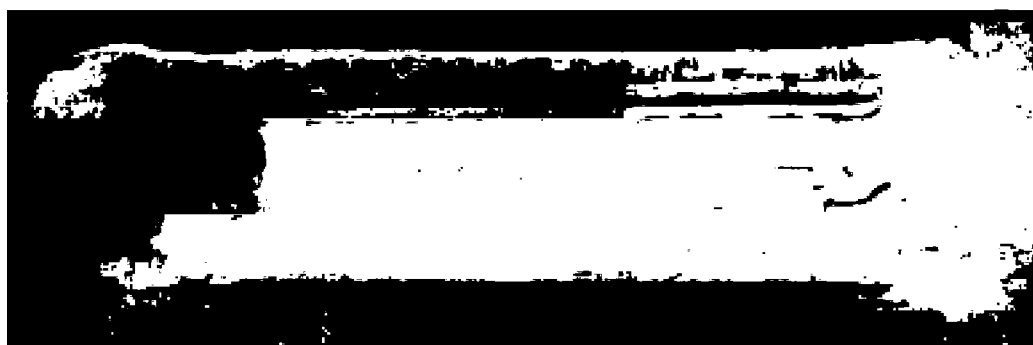
Εικ. 1. Άποψη της υποερότης «Κρίση καμπί-Ο απόκος της κρίσης στην τέχνη» στη νέα μόνιμη έκθεση του Βυζαντινού Μουσείου.

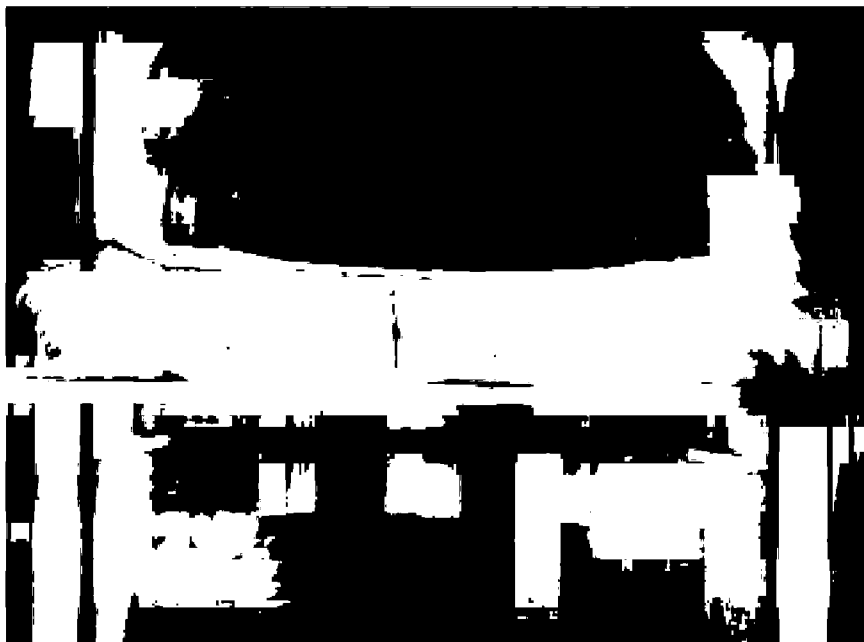
Εικ. 2. Υπέρθυρο ΒΧΜ 920.

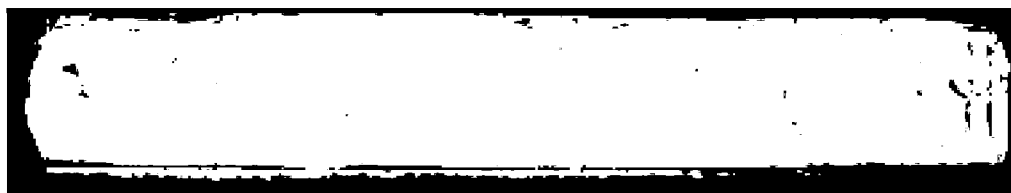
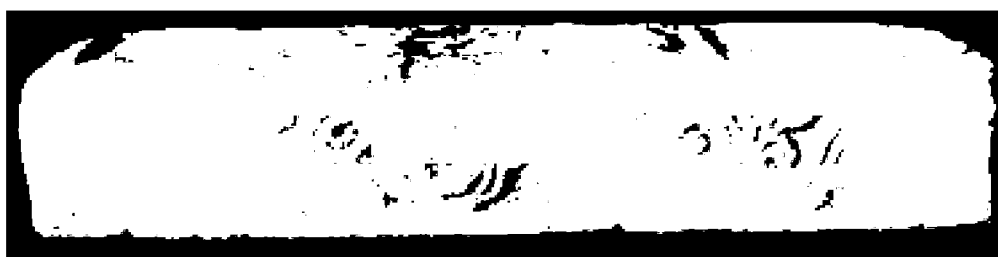
Εικ. 3. Θωράκιο ΒΧΜ 923.

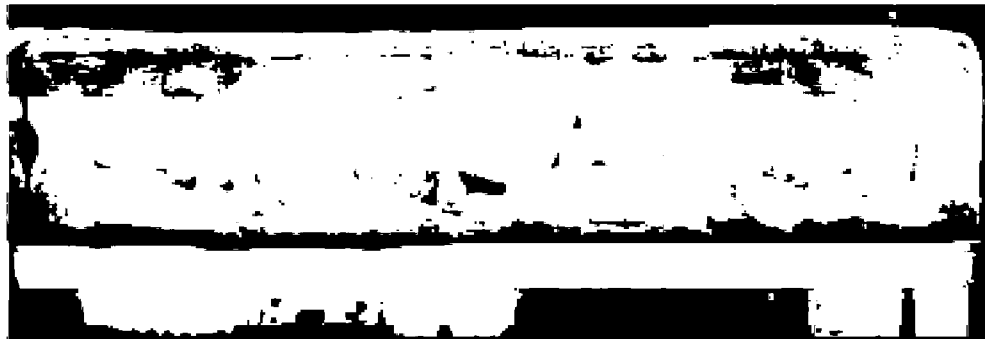
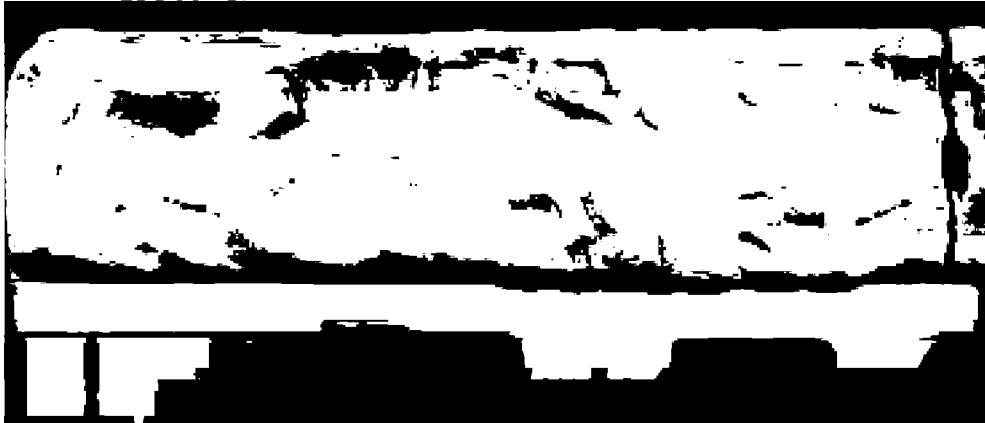
Εικ. 4-6. Πεσσός ΑΓ 3180, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (τρεις όψεις).

Εικ. 7. Αρχιτεκτονικό μέλος ΒΧΜ 919α-β.

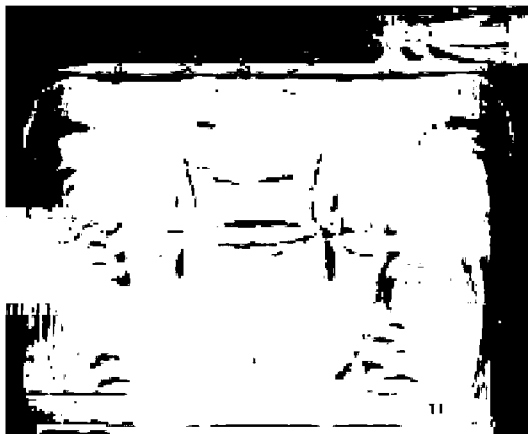
Εικ. 8α-β. Κάτω όψη του αρχιτεκτονικού μέλους.

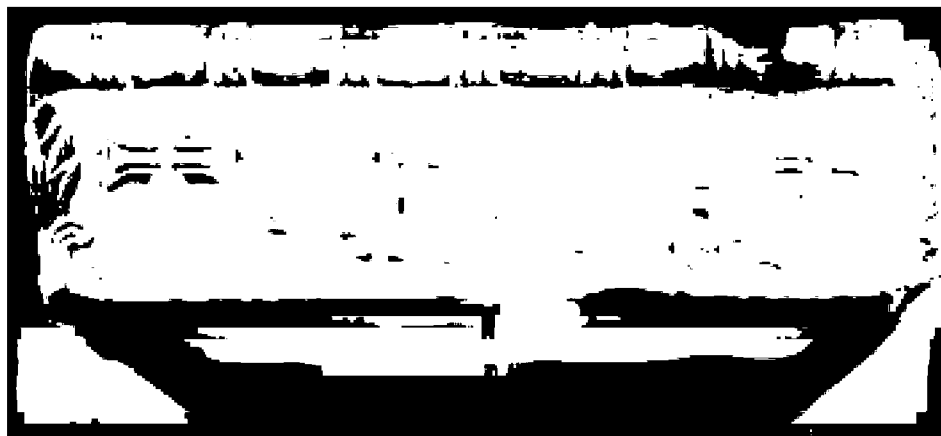
Εικ. 9-10. Λεπτομέρειες της κύριας όψης του γλυπτού.

Εικ. 11. Θώρακιο ΒΧΜ 922.

Εικ. 12. Επίκρानο ψευδοπαραστάδας ΒΧΜ 912.

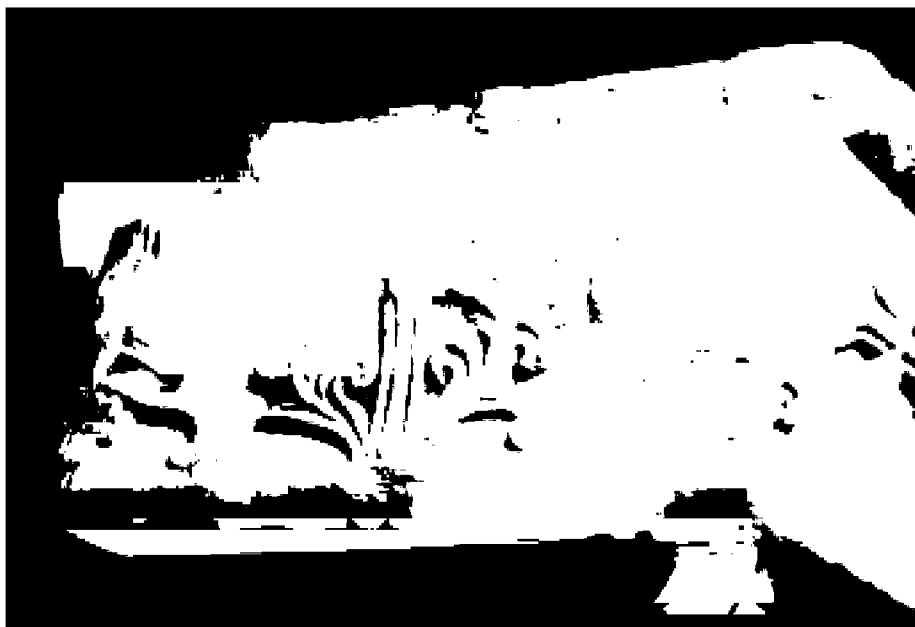

Εικ. 13. Αρχιτεκτονικό μέλος ΒΧΜ 917.

Εικ. 14. Το υπόλοιπο τμήμα του αρχιτεκτονικού μέλους στο χώρο της Ακρόπολης.

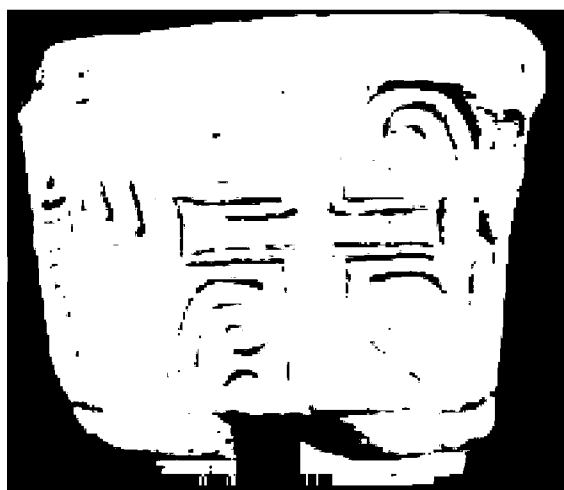

Εικ. 15. Αρχιτεκτονικό μέλος ΒΧΜ 917. Η πλάγια όψη του γλυπτού.

Εικ. 16. Θωράκιο ΒΧΜ 921.

Εικ. 17α-β-γ. Κιονόκρανο τεκτονικό ΒΧΜ 913.

Εικ. 18α-β Κιονίσκος τέμπλου με σύμφυτο κιονόκρανο ΒΧΜ 916.